

Іван Франко та Микола Вінграновський

про кримськотатарського поета Газі-Гірея

В історії тюркських народів відомо чимало імен визначних політиків і державних діячів, які водночас були талановитими письменниками, вченими, просвітниками. Досить назвати хоча б Захіраддіна Мухамеда Бабура чи Мухамеда Байрам-хана, Моллу Панаха Вагіфа чи Алішера Навої, Мухаммада Саліха чи Ахмеда Ресмі, або ж Мірзу Улугбека... Яскравими явищами на перетині громадсько-політичного й мистецького життя відзначається й історія Криму. Наприклад, один із вихідців із цього краю поет ат-Танбага аль-Джавалі став правителем Сирії [4, с.60]. Чимало кримських ханів відзначилися як у державній діяльності та військовій галузі, так і в царині літератури, культури, науки, меценатської справи. Серед них Гірей Хан Менглі I, Софу Мехмед Гірей Хан Каміль, Бахадир Гірей Хан Резамій та ін. Ми ж у даній статті поведемо мову про кримськотатарського поета Газі-Гірея. Він був і талановитим співцем, і чудовим каліграфом, і майстерним музикантом, і досвідченим політиком, і вмілим воєначальником, і щедрим меценатом, що дбав про розвиток науки, літератури й мистецтва рідного краю. На порубіжжі XVI-XVII століть йому судилося посісти престол у Кримському ханстві і правити цією державою близько двох десятиліть.

У різні часи історія та мистецтво, фольклор та письменство кримськотатарського народу привертала увагу багатьох дослідників. Це зокрема такі автори, як О. Гайворонський, М. Гайдай, Й. Гаммер-Пургшталь (Хаммер-Пургшталь), В. Гуменюк, О. Гуменюк, Ю. Кандим, Ю. Кочубей, А. Кримський, Б. Мельничук, Я. Мельничук, М. Мірошниченко, М. Рильський, Б. Черкас, Б. Чобанзаде, Л. Юнусова та ін. У визначного українського сходознавця А. Кримського є ціла серія праць, присвячених тюркським народам. Серед них “Література кримських татар” [7], “Тюрки, їх мови та літератури” [8]. Не оминув літератури кримськотатарського народу й І. Франко. В останні роки свого життя він зацікавився долею і творчістю поета й правителя Криму Газі-Гірея [15]. Але тексти цього автора він перекладав не з тюркської, а через посередництво німецької мови [14, с.653].

Розвідка І. Франка “Кримський хан Газі-Гірей (1588-1607) і дещо з його віршів” датована 20-21 січня 1915 року. Опублікована вона вже після смерті науковця в “Радянській Україні” за 1941 рік (№ 2.- С.35-38). Як засвідчує дослідниця В. Лук'янова, свою статтю І. Франко написав, скориставшись виданням: Hammer-Purgstall. Geschichte der Chane der Krim unter osmanische Herrschaft (Wien, aus der Hof-und Staatsdruckerei, 1856), яке зберігається в його особистій бібліотеці під номером 4587 [14, с.653]. Літературознавчу працю подано в тринадцятому томі п'ятдесяти томника цілісно — разом з перекладеними поетичними текстами, оскільки вони були “введені І. Франком у його наукову розвідку” [14, с.653], а не пропонувалися окремо.

Ведучи мову про Газі-Гірея і як про державного діяча, і як про співця, критик приділяє увагу сторінкам його життєпису. Це був дев'ятий правитель Криму після Хаджі-Гірея — засновника династії Гіреїв ще з 1420-х — 1430-х років, що здобув ханству незалежність від Золотої орди (1443 року) [13, с.15]. Бора Газі II Гірей Газзі (1551-1607), молодший син Девлета I Гірея, став гідним продовжувачем славних традицій свого роду. “Знаємо, — пише І.Франко, — що він провів свої молоді літа в Стамбулі (Царгороді), де набрався не тільки широкої, як на турецькі відносини,

просвіти та виробив свій незвичайний поетичний талант, але пройшов також військову школу, взяв участь у поході турків на Персію, а діставшись до перської неволі, просидів сім літ усередині Кахаха..." [15, с.609]. Ніякі спроби персів переманити Газі-Гірея на свою службу не дали втішних для них результатів. Нескорений бранець знайшов можливість утекти з полону й повернутись до турецького табору. Його "горду та неподатливу вдачу" віддзеркалює вірш, адресований персам:

Доки на смутки й радощі нечулий
У мурах тих холодних я сидів,
Куди ви зрадою мене замкнули,
І зо світу вісточки найменшої жадів,
Дійшов до того я, що в вашім перськiм краї
Лише в тюрмі спокій тривкий буває [15, с.609].

По поверненні до Стамбула Газі-Гірей дізнався про зміни у верховному ешелоні влади Криму. Оскільки правитель Іслам-Гірей помер через отруєння, ханство вирішив очолити його старший брат Калга-Альн-Гірей. Але його бажання не співпадало з вибором, до якого схилився турецький султан, в залежності від якого перебувало Кримське ханство. Правитель Оттоманської Порти Мурад III, при дворі якого мешкав у 1585-1588 рр. Газі-Гірей, визнав право на престол за ним. Як гадає І. Франко, "мабуть, за заслуги і вірність", виявлені в перському поході Мехмеда II Гірея та в полоні. І додає: "Се був, як пише на основі турецьких та татарських джерел Гаммер-Пургсталь, "найвизначніший із кримських ханів, визначний не тільки своєю хоробрістю, але також великою характерністю та великим поетичним талантом. За його хоробрість та бистроту, з якою виконував свої постанови, йому дано прозвище Бора..." [15, с.610].

Газі-Гірей відзначався рішучістю й принциповістю в обстоюванні інтересів держави і народу. Прийшовши до влади в 1588 році, він оперативно подолав політичну кризу в країні, припинив інтриги та міжусобиці. Своїх братів, що були винними в загибелі Мехмеда II Гірея, хан наказав суворо покарати. Він запровадив у країні звання другого спадкоємця — нуреддин-султана. Газі-Гірей дбав про дієздатність кримського війська та своєї гвардії, для чого забезпечив їх вогнепальною зброєю.

Газі-Гірей правив Кримом фактично двічі: з 1588 по 1596 рік, і далі, після невеликого інтервалу, — з того ж 1596 по 1607 рік, але чимало часу зі своїми вояками перебував за межами ханства. Уже на другий рік по приходу до влади — у вересні 1589-го — він пішов у великий похід на тогочасну Річ Посполиту (тоді були поруйновані околиці Львова, Тернополя, а на зворотному шляху кримцям перепало в бою з козаками). Улітку 1591 року в спілці з ногайським мурзою Казием Газі-Гірей повів військо (150 000 воїнів) на Московію. Але похід не був успішним. До того ж і самого хана було поранено в руку.

У розвідці І. Франка йдеться, поряд з перським, ще про молдавський та угорські походи Газі-Гірея. Останніх було три — 1594, 1598-1599 та 1602 рр. Під час першого угорського походу кримці обложили і захопили замки Тата й Коморн. Але через суперечки з турецьким командувавцем візиром Сінан-пашею, Газі-Гірей повернувся в Крим, залишивши в Угорщині лише ногайське формування з 10 000 вояків. І.Франко у своїй статті тільки констатує участь кримців у цій військовій кампанії. Він засвідчує їх перебування під орудою хана в південній Угорщині, куди мали

“на розказ султана” прийти “вже з початком 1594 р. для участі в поході турків на Австрію” [15, с.610]. А також наголошує, що в мадярському містечку Рабі Газі-Гірея було “прийнято з великими почестями”. А проте, як зазначає І.Франко, про ханову “участь у війні не знаємо нічого” [15, с.612]. Тож він пропонує таку версію: “Можна лише здогадуватися, що в р. 1595 він сам напросився на похід у Молдавію, обіцяючи султанові доставити йому збунтованого воеводу Михайла. Се йому не пощастило, і він, правдоподібно, без дозволу султана вернув до Криму” [15, с.612]. Якраз при султанському дворі трапився невеликий переворот і великим візиром став “генуезький ренегат Тікаля, може, той сам, що перед роком очорнив Газі-Гірея перед султаном, і одним із перших його заряджень було усунення Газі-Гірея з ханського стільця. Приводом детронізації послужило те, що Газі-Гірей сам не станув до битви під Ерлау, а станув там тільки його брат Калга Фет-Гірей, та й то з меншим числом татар, ніж було в плані” [15, с.612]. Двірцеві інтриги поглинули й Калгу Фет-Гірея, який мав змінити на престолі брата. Але Газі-Гірей не збирався віддавати владу і “не випускав правління з рук”. Та й ситуація в Стамбулі за якийсь місяць різко помінялась. Тікаля був відсторонений від високої посади, а великим візиром став, йому на зміну, Ібрагім-паша і “першим його ділом було потвердити Газі-Гірея наново на ханстві” [15, с.612]. Що ж до заколоту й протистояння, що виникли між братами, то цей конфлікт “закінчився мировим судом турецьких комісарів”. У реальності, згідно з кривавим законом Джегіс-хана, було вбито Калгу Фет-Гірея та всіх його дітей.

Османська імперія традиційно сподівалася під час воєнних кампаній на підтримку з боку війська Кримського ханства. Тож коли в 1596-1597 рр. Газі-Гірей із своїми вояками не брав участі в війні Порти проти Австрії, комендант турецької армії в Угорщині “справдував безуспішність війни в тім часі відсутністю кримського хана” [15, с.613]. Тобто “татарська поміч мала-таки немале значення”. У зв'язку з цим ще й у 1598-1599 та в 1602 роках Газі-Гірей із своїм військом перебував в Угорщині, згідно з домовленостями з керівництвом Туреччини. За другого походу спільно з турецькою армією під орудою візиря Сатирджи Мехмед-паші кримці обложили і взяли фортецю Варад (провінція Трансільванія). За третього походу в Угорщину військо Газі-Гірея брало участь у баталіях. Після заключення миру в Сітватороці хан повернувся до Криму, але довго правити йому не судилося. Заразившись чумою, Газі-Гірей помер у Бахчисараї в листопаді 1607 року. Чимало його замірів залишились нереалізованими. Наприклад, будівництво Газі-Керма.

Державні й воєнні справи Газі-Гірей при нагоді поєднував з літературно-мистецькими. Це були нерозривно пов'язані іпостасі його індивідуальності. Серед найвідоміших поетичних текстів Газі-Гірея — “Троянда і Соловей”, “Кава і вино”, “Долаб”, “Млинове коло” тощо. Він став достеменним майстром у жанрі поеми, газелі, месневі, ліричної мініатюри. Одних лише газелей з доробку співця збереглося близько шести десятків. Він залишив по собі блискучі зразки філософської, релігійної, любовної, сатиричної лірики. А ще був автором військово-похідних поезій, віршованих листів. Як музикант Газі-Гірей віртуозно грав на сазі, танбурі. Його композиції ввійшли до золотого фонду кримськотатарського національного мистецтва. Це зокрема близько сімдесяти музичних творів для танбура. На жаль, далеко не все з розмаїтої спадщини митця збереглося до нашого часу.

Ліричний хист поета знайшов відображення і в його епічному доробку. Так, у книжці “Молитва ластівок: антологія кримськотатарської прози XIV-XX століть” (2005) наведено розлогу “Відповідь Хана Гази Герая головному візиреві Оттоманської Порти Саадеддінові-ефенді з огляду на султанів лист, де хану висловлено докори за нез'яву з військом, як належало б за приписом”. Після традиційних величань на честь султана (“Сонцеві неба досконалости, перлині в перлівниці високої посадовости і звання, найдоброчеснішому з доброчесників часу нашого, чільникові

зібрання характерників та любомудрів...) правитель-співець констатує, що “скарби слів” з наріканнями були вивчені і “кожна їх літера в дзеркалі душі відбилася картинами жахів, а слово кожне обіймало серце розчаруванням” [10, с.47]. Пояснюючи причини неприбуття війська, Газі-Гірей аплікує прозовий текст віршами. Тут і мініатюра, запропонована за схемою популярної на Сході форми рубаї (рубайят) :

Добра і зла уділяє Аллах,
Наша воля не в наших руках,
Дуже мало од нас залежить
Навіть в дуже малих ділах [10, с.48].

А у фіналі тексту бринить сум через непорозуміння з султаном у такому проникливому бейті:

Вибачень моїх, пояснень — не хочуть почути,
Я в засмуті, я в засмуті, я в тяжкій засмуті![10, с.49].

Вірші й поеми Газі-Гірея та інших співців кримськотатарського народу — Махмуда Киримли й Абдулмеджида Ефенді, Мевлі Кади Мухсіна й Гірея Хана Менглі I, Софу Мехмеда Гірея Хана Каміля й Афіфеддіна Абдулли Афіфія, Сеїда Муси Кефенія (Келімія) та Бахадира Гірея Хана Резамія та Абдуль-Азіза Ізаїя, Лейлі Бікеч і Джанмухаммеда, Едіпа Ефенді й Ашика Омера, Мустафи Джевехірія промовляють з давноминутих століть до сучасності з літературних пам'яток різних періодів (“Антологія з кримськотатарських поетів” у збірнику “Студії з Криму”, К., 1930; “Окрушина сонця – Кунештен бир парча: антологія кримськотатарської поезії XIII–XX століть – Кырымтатар шириети антологиясы XIII–XX асырлар”, К., 2003). Серед перекладачів та популяризаторів поетичного ужинку Газаї, поряд із Й. Гаммером-Пургшталем та І. Франком, слід назвати А. Кримського та О. Олесницького, О. Акчокракли та Ю. Кандима, М. Мірошніченка й В. Ляховича, В. Гримича тощо.

Констатуючи, що від кінця XV століття кримськотатарські поети перебували під впливом турецької та персько-арабської традиції, О. Гаркавець у своїй статті в “Українській літературній енциклопедії” найпершим у цьому ряді називає Газаїя, поряд із Теркієм та іншими співцями [4, с.60]. Яскравими літературними пам'ятками цієї епохи стали зразки листування між правителями Криму та очільниками Оттоманської Порти (одну з таких епістол ми вже цитували).

З відома турецького султана Газі-Гірей міг надсилати кореспонденції до Стамбула як у прозовому форматі, так і віршами. Такими були звіти до військового суду Гані-заде-Надірі. Віршованими були й листи до султанового вчителя та повірника — вченого історика Сеад-еддіна. І. Франко наводить у своїй розвідці фрагменти такого листування. А водночас коментує їх появу. Причиною написання одного з віршованих листів до султана, відправлених Газі-Гіреем, стали інтриги проти нього. І. Франко пояснює: “До нас дійшла одна така переписка, не датована, але правдоподібно з кінця 1593 р. Коли заносилося на велику турецько-австрійську війну, султан прислав кримському ханові наказ ставитися з татарським військом до походу. Чи хан не похопився вирушити зараз, чи, може, лише не поспішив заявити свою готовність, досить, що якийсь ворог на ім'я Геслеве поквапився через якогось італійця чи француза очорнити його перед султаном, що він зовсім не дбає про похід і взагалі неприхильний “домові Османа” [15, с.613]. Розуміючи, що це наклеп, Сеад-еддін пише віршовану епістолу-спростування, адресовану як султанові — щоб

відкрити йому очі на дії інтригана, а водночас призначену й Газі-Гіреєві — з метою попередження про двірцеві підступи. І. Франко пропонує текст цього розлогого листа, який репрезентує хана в позитивному плані, а його супротивникам-обмовникам обіцяє покарання за обман:

Коли від милості твоєї, Газі-хана,
Я надіявся звістки для султана,
Прийшов від Геслеве посол-товмач
І вість приніс таку, що хоч сідай та плач!
Він мовив: “Радо хан пішов би на війну,
Але сусід-джаур не дозволя йому.
Говорить: “Ну, піду!” - тим часом ані руш!
Збирається ніби, та гається й недуж.
Війна з джаурами йому зовсім не в смак,
Османа світлий дім йому любить ніяк.
Хоч дарів много він від вас уже дістав,
Проти султана все він довжником зістав.
Хоч скільки вислано йому людей і грошей,
А стать на ворога зовсім він не хороший!”

Хто вість зложив таку фальшиву тут,
В якій усі старі й малі між нами зістають,
Той лише побрехеньки нагородив нам словні;
Розумні завсіди бувають правдомовні.
Не знаємо, що вірним за познака
З вісток, які їм франк набреше, як собака,
Хто вірить на слова тих обголенців зграї,
Той, певно, власний ум за їхнім потеряє [15, с.611].

Сеад-еддін дистанціює себе й інших правдолюбців від тих, що сіють міжусобиці та розбрат, удаючись до брудних технологій. Він сподівається на розуміння ситуації Газі-Гіреєм та його оперативність із наданням “правдивої відповіді” султанові. Тонко й дипломатично Сеад-еддін попереджає хана про небезпеку, при цьому не образивши його недовірою з боку Стамбула:

Ми тут не всі такі в султанськiм домі,

Брехливості таких байок гаразд свідомі.

Дурні раби сплітати люблять чвари,

Але належної за те діждуться кари,

Бо правда вийде, як наверх води олива,

А їм яка користь з такого млива?

А як отсей листок за довгий видається,

Хай хан не сердиться й не посміється.

Не суперечку з ним султан хтів розпочати,

А рад правдиву відповідь дістати" [15, с.611].

Свою відповідь Газі-Гірей теж одягає у віршовану форму, апелюючи не до Сеад-еддіна як посередника, а до самого султана, потверджуючи йому свою вірність і надійність та називаючи себе "Газаї, себто борцем з мусу":

Я борець твій і невільник, віддам голову і душу,

Чого хоч, мій падишаху? Що ж іще сказати мушу?

Волю дай мечам і стрілам! Стань за віру у всіх згода.

Сам беру на свою шию, якби з того вийшла шкода,

А ми також всі готові, лишим лиш малую решту;

Хто лиш дужий, той не стане, поки не дійдем до Пешту,

Якби про всі небезпеки бою хтів я тут балакати,

Не один із тих, що слуха, з болю мусив би заплакати;

Та Газаї в бій рушає і одного лиш благає:

Слузі твому, мій султане, твоя ласка хай сприяє! [15, с.612].

Відзначаючись військовою доблестю та відвагою, Газі-Гірей оспівував у поетичних текстах вояцьку мужність і загартованість, жорсткість і жорстокість у ставленні до ворогів, вірність своєму обов'язку. "Для характеристики войовничого духу молодого хана" І. Франко наводить у розвідці вірш "про татарських войовників, написаний у перших роках його ханства у Криму" [15, с.610]. Цей текст, написаний від імені воїнів, репрезентує їх лицарський кодекс ("До луків тужимо ми все й до гострих стріл, Більш ніж до гарних лиць та до жіночих тіл"; "Товариш наш — меч гострий та твердий, Байдуже до пухких та білих нам грудий"; "Ми серце до коня в'яжем, що бистро ніс, Не до маленьких ніг та золотистих кіс"; "Острогами коня зіпнем, хай бистро грає, а жадна Пері нас очима не спіймає"). У такому колективному самоозначенні-монолозі татарського військового загалу відчутно й позицію самого поета. Він сам був таким же одчайдушним вояком, котрому був чужий сімейний комфорт і затишок. Поривався у бій, аби виявити свою доблесть. Тому ця віршована вояцька самохарактеристика висвітлює і його світогляд і поведінку:

Ми присвятилися війні й боям святим,
Рум'яне личко й стан дівочий — менше з тим!

Душа в нас кожного лиш боротьби жадить,
Замість води й вина нам кров ворожу п'ють! [15, с.610].

Поет уболівав за долю своєї батьківщини, звертався з посланнями до своїх краян. Один з таких віршованих листів у своєму перекладі подає І. Франко, зазначивши, що це “письмо” було відправлене з угорського міста Зомбора, де Газі-Гірей перебував у серпні 1598 — лютому 1599 р. Послання адресувалось татарам, що “пробували в Стамбулі”, і розкривало їм “незавидне положення турецької держави”. Автор апелював до співвітчизників, “взиваючи, аби поспішали до нього в військову службу”:

Не дивуйте, що гіркий вам поздоров шлем в своїм горі!

Гірко-бо нам, не солодко, а гірка й вода в Зомборі.

Ось джаури, мов собаки, на іслама край напали, -
Ви ж там сидите й берете хабарі, як перше брали.

Ми тут плачем, проливаєм кров свою у лютім бою,
Ви ж там пете з чар розкоші, граючися між собою.

Як не вірите, спитайте хоч би в самого султана.

Бідолахи, що в Стамбулі сидите там для науки,
Беріть стріли, беріть луки й прибувайте без руки!

На державнії основи наші вже приходять скруха,
Та на всяку мудру раду в вас лише глухії вуха [15, с.613].

Завершує воєначальник-співець своє палке “письмо” характерною для східної поезії сфрагідою — самоназвою автора у фіналі ліричного тексту:

Щиру правду вам говорить Газі-Хана вірш у горі...

В кого серце ще не впало, навістить його в Зомборі [15, с.613].

Літературною творчістю Газі-Гірей займався до останніх літ життя. Знаходив час для музи і в хвили дозвілля, і під час воєнних походів. Наприклад, у розвідці І. Франка наводиться така заувага: зиму 1603 року поет “провів у П'ятицерквах спокійно, зайнятий переважно літературною працею; тут, між іншим, він написав римовану суперечку між кавою й вином” [15, с.613]. Жити йому лишалося ще всього кілька літ...

Наукова й перекладацька праця Каменяра, пов'язана з Газі-Гіреєм, імовірно, могла би бути продовжена ним у літературному жанрі — у форматі поеми, оповідання, повісті чи й роману, як це було, наприклад, з постаттю та спадщиною Івана Вишенського, досліджуваних і з точки зору вченого, і з погляду письменника. Але хвороби та неблаганна смерть обірвали в 1916 році численні творчі й дослідницькі плани І. Франка.

У передмові “Слово долі і доля слова: вісім століть кримськотатарської поезії”, що відкриває ліричну антологію “Окрушина сонця – Кунештен бир парча” (К., 2003), один із упорядників цього видання, перекладач і науковець-тюрколог М. Мірошніченко підкреслює неперебутність заслуг Каменяра у справі популяризації серед українства літературних здобутків Криму. Він зазначає: “Так судилося, що Бора Газі Герай Газай — перший поет, з якого Україна почала відкривати для себе світ кримськотатарського красного письменства. Ти завдячуємо Іванові Франкові, котрий у січні 1915 року написав статтю “Кримський хан Газі-Гірей (1588-1607) і дещо з його віршів”. І. Франко при цьому користався виданою у Відні книжкою австрійського сходознавця Гаммера-Пургстала “Вірші хана Криму”. Взавши відти кілька газелей, звіршував їх українською. І хоч це не переклади, а скорше, переспіви, проте значення їх — непроминуше” [9, с.10]. І далі дослідник пояснює, яким чином були виконані згадані Каменяреві переспіви й чому в цій книжці вони подані в первозданному (усіченому) вигляді. “Упорядники нинішньої антології, — визнає М. Мірошніченко, - звичайно ж, помітили, що Франко окремі, як на його погляд, не дуже суттєві бейти опустив, - наїть, чого гріха таїти, відчували спокусу “доперекласти” їх і, спорядивши відповідною позначкою та зноскою, вставити до тексту Франкового переспіву. Одначе, зваживши всі “за” і “проти”, вирішили утриматися від такого втручання. Адже маємо справу вже з літературною пам'яткою, і її так само слід оберігати, як пам'ятки архітектури. Бо вона ж — найперша, вона створена класиком... Інша річ, що Бора Газі Герай Газай давно заслуговує на окреме видання, де й необхідно подати зазначені газелі у повній згоді з оригіналом” [9, с.10]. Серед невідповідностей між Франковими перекладами (чи за М. Мірошніченко — переспівами) та автентичними текстами ідеться про їх скорочення за рахунок окремих двовіршів (бейтів). Це наочно можна простежити в тій же антології “Окрушина сонця – Кунештен бир парча”, де паралельно подаються оригінал — тюркською, а поряд — варіант українською. З п'яти творів Газі-Гірея, репрезентованих у цьому виданні, більшість (три) подано у Франкових перекладах, а два інших представлені В. Ляховичем та В. Гримичем. Якщо газель “Я борець твій і невільник, віддам голову і душу...” і в оригіналі, і в Каменяревому перекладі містить однакову кількість бейтів, то поезії “Проста душа для нас ліпша, як простий ріст...” і “В обороні фортеці Зомбор” скорочені І. Франком до семи дворядкових строф (у первісній редакції — у самого Газі-Гірея їх більше: відповідно 8 та 9 бейтів).

Відрядно, що услід за великим Каменярем та його попередником — австрійським ученим Й. Гаммером-Пургшталем, легендарна доля Газі-Гірея стала об'єктом осягнення як із боку науковців — істориків, літературознавців, культурологів, краєзнавців, текстологів, так і майстрів красного слова. Яскраве свідчення цьому — роман “Северин Наливайко” (1986-1992) М. Вінграновського. Він ніби продовжив Франкову справу щодо осмислення постаті Газі-Гірея на тлі його епохи, але вже не в науковому, а в художньому висвітленні.

За словами І. Дзюби, роман “Северин Наливайко” М. Вінграновського — “це не даність історії, це магія історії, міф історії. Історія чиниться в ньому як простодушно-вигадлива казка і водночас як алгоритм певних суспільних і національних сил” [5, с.6]. Але хоча автор перебуває в полоні фантазії, вільно моделює ситуації, в яких міг би бути Газі-Гірей, або ж могли виступати його сучасники, митець робить усе це дуже переконливо. Наприклад, у показі того захоплення, яке викликав поет-правитель у своїх співвітчизників. Вірші кримського очільника просто зачаровують коменданта очаківської фортеці двобунчужного пашу Нуззетогли. За їх автора, котрого боготворив, він готовий піти хоч на смерть: “Хана Газі-Гірея Нуззетогли ревню любив. Написані молодою хановою рукою вірші Нуззетогли шепотів навіть уві сні — так вони вливалися в душу. Газі-Гіреєві газелі та касиди танули на устах, як щербет, і, прочитавши їх один лише раз, вже хотілося любити і воювати. Одне паша не міг зрозуміти: як великий татарський поет, хан з іменем Газі-Гірей, що й спав на коні, не витягав із стремена ноги, міг писати такі божественні вірші?” [2, с.240]; “Нуззетогли, слухаючи поезії хана, від щастя змигував” [2, с.274]. Проте цей захват змінюється на ненависть, коли його кумир відпускає та ще й із неабиякими почестями

недужого гетьмана Северина Наливайка з його вірними козаками.

За деталями зовнішності автор пропонує такий портрет кримського володаря-митця: “Кругле та гладеньке, мов копито молодого коня, обличчя Газі-Гірея відкинулося на плечі, посуворішало. Бо щось воно у дрімоті слухало та роздивлялось” [2, с.243]; “Хан помертвів... Його пасльонові очі зробилися білими, а губи — біліші від ковили” [2, с.244]. Лейтмотивним у творі є мікрообраз очей правителя-співця: “пасльонові Газі-Гіреєві очі жмурилися” [2, с.244]; “Його пасльонові очі зробилися білими ” [2, с.244]; “ніколи так близько смерть не дивилася ні в пасльонові Газі-Гіреєві очі, ні в темно-горіхові Наливайкові” [2, с.272].

М. Вінграновський підкреслює вояцький азарт хана, для якого баталії були улюбленим заняттям, якщо не сенсом життя: “Татарський хан Газі-Гірей ніч ковтав слину: хто кого, хто візьме гору — польський гетьман Станіслав Жолкевський чи український — Северин Наливайко?” [2, с.11].

Проникнення М. Вінграновського у внутрішній світ героя-співця здається цілком переконливим, попри формат “химерного” роману. То він інтонує патріотичні почуття Газі-Гірея від близькості до мусульманських теренів: “...Коли виглянула з-під хмар, мов бриндуша з-під снігу, очаківська мечеть, серце ханове потепліло” [2, с.242], додаючи, що це й радість від того, що козаки-запорожці не встигли завадити цьому поверненню — певно ж, дійшла до Аллаха молитва-прохання (“пронеси! пронеси! пронеси!”). То передає емоційні хвилі, що заповоняють героя: “В голові Газі-Гірея зірвався вітер й затупотіли коні” [2, с.271]. Промовистим є монолог хана: “Господи, скільки ми вже тягли і корчили Україну! І вже б, здавалося, все: пропала в попелі ця земля! Та минає рік-два, як знову виростають на ній жінки, млини і худоба. І ми знову тягнемо з неї... Молюся тобі, мій Аллах, і думаю, а коли не проститься нам даром усе, що ми робимо із цієї землею, і колись, не знаю коли, а обернеться воно нашим власним розором? Може, колись, — не доведи, Аллах! — хтось отак само, як ми Україну, обдере, пожене й розжене по чужих землях і нас? І ми, розпорошені, понівечені й озлоблені духом, будемо жити поміж чужими людьми, наче той народ-сирота, і плакати та проситися до себе додому, в Крим, а там, на нашому місці і замість нас, будуть сидіти вже інші люди...” [2, с.242-243]. Звісно, такий підхід до зображення Газі-Гірея як пророка зумовлений уже самим життєвим досвідом автора, за буття якого були здійснені жорстокі репресії щодо кримськотатарського та інших народів СРСР. Таке осучаснення теми, наведення містків між минувиною і сьогоденням не такі вже й фантастичні. Адже не раз у глибині століть,

або й нині, очільники українців та кримських татар виступали союзниками і соратниками в боротьбі проти спільних ворогів. Як відзначає дослідниця роману Інна Родіонова, коментуючи уявну зустріч Северина Наливайка з Газі-Гіреєм: “М. Вінграновському вдалося передати атмосферу поваги представників двох ворожих станів — козацького сотника і кримського хана у непередбачуваній обома зустрічі під час їхньої недуги. Обидва — славні воїни і ватажки свого народу, вони мали насолоду від спілкування віч-на-віч” [12, с.204].

Гадаємо, що й І.Франко, й М. Вінграновський — один розвідкою та перекладами, а інший — романом, заклали міцний підмурівок до порозуміння між двома народами-сусідами, яким судилося нині творити одну-єдину незалежну державу — Україну.

Література

1. Антологія з кримськотатарських поетів // Студії з Криму. — К., 1930.- С.191-198.
2. Вінграновський М. Северин Наливайко: роман / М. Вінграновський // Вінграновський М. Вибрані твори: у 3 т.- Тернопіль: Богдан, 2004.- Т.3.- С.11-399.
3. Гайворонский О. Созвездие Гераев / О. Гайворонский.- Симферополь, 2003.
4. Гаркавець О. М. Кримськотатарська література / О. М. Гаркавець // Українська літературна енциклопедія: у 5 т.- К.: “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 1995.- Т.3.- С.60-61.
5. Дзюба І. Історичний міф Миколи Вінграновського / І. Дзюба // Вінграновський М. Вибрані твори: у 3 т.- Тернопіль: Богдан, 2004.- Т.3.- С.5-10.
6. Крымские татары: хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. — Симферополь: Доля, 2005. — 576 с.
7. Кримський А. Література кримських татар. — Крымский А. Къырымтатарларнынъ эдебияты. — Крымский А. Литература крымских татар. — Симферополь: Доля, 2003. — 200 с.
8. Кримський А. Ю. Тюрки, їх мови та літератури / А. Ю. Кримський // Кримський А. Ю. Твори: у 5 т.- К.: Наукова думка, 1974.- Т.4: сходознавство.- С.447-583.
9. Мірошніченко М. Слово долі і доля слова: вісім століть кримськотатарської поезії / Микола Мірошніченко // Окрушина сонця — Кунештен бир парча: антологія кримськотатарської поезії XIII–XX століть — Къырымтатар шириети антологиясы XIII–XX асырлар / упор. М. Мірошніченко, Ю. Кандим. — К.: Головна спеціал. редакція літератур мовами нац. меншин України, 2003. — С.5-33.
10. Молитва ластівок: антологія кримськотатарської прози XIV-XX століть / упоряд. М. Мірошніченко, Ю. Кандим. — К.: Етнос, 2005.- Кн. 1.- 600 с.
11. Окрушина сонця — Кунештен бир парча: антологія кримськотатарської поезії XIII–XX століть — Къырымтатар шириети антологиясы XIII–XX асырлар / упоряд. М. Мірошніченко, Ю. Кандим. — К.: Головна спеціал. редакція літератур мовами нац. меншин України, 2003. — 792 с.

12. Родіонова І. Риси українського менталітету в романі Миколи Вінграновського "Северин Наливайко" / Інна Родіонова // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: філологічні науки: літературознавство: зб. наук. праць / за ред. проф. Оксани Філатової.- № 2 (18), листопад 2016.- Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2016.- С.203-206.
13. Тунманн. Крымское ханство /пер. с нем. изд. 1784 г. И. Л. Эрнста и С. Л. Белявской; прим., предисл. и прилож. И. Л. Эрнста / Тунманн.- Сімферополь: Таврія, 1991.- 94 с.
14. Франко І. Я. Збір. тв.: у 50 т. / Іван Якович Франко - К.: Наукова думка, 1978.- Т.13: поетичні переклади та переспіви / ред. тому Н. М. Матузова; упоряд. та коментарі В. Й. Лук'янової.- 663 с.
15. Франко І. Я. Кримський хан Газі-Гірей (1588-1607) і дещо з його віршів / Іван Якович Франко // Франко І. Я. Збір. тв.: у 50 т.- К.: Наукова думка, 1978.- Т.13: поетичні переклади та переспіви / ред. тому Н.М.Матузова; упоряд. та коментарі В.Й. Лук'янової.- С.609-613.
16. Черкас Б. В. Газі-Гірей II / Б. В. Черкас // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України.- К.: Наук. думка, 2004.- Т.2: Г — Д. — С.18.

Немченко, І.В. Іван Франко та Микола Вінграновський про кримськотатарського поета Газі-Гірея / І. Немченко // Вісник Таврійської фундації (Осередку вивчення української діаспори) : літературно-науковий збірник.- Вип. 12. — К.–Херсон : Просвіта, 2016. — С.44-59.